

Οι διανοούμενοι στην εποχή των ΜΜΕ

Γράφει ο: Κωνσταντίνος Τσουκαλάς*

Ήδη από την εποχή του Μεσοπολέμου, ο Ζυλιέν Μπεντά κατήγγελλε την «προδοσία των διανοουμένων». Ολοένα και περισσότερο σπάνιζαν οι άνθρωποι που επέλεγαν τον μοναχικό δρόμο της ανυποχώρητης υπηρεσίας της αλήθειας και της δικαιοσύνης, απέβαλλαν από τον ορίζοντά τους όλες τις ιδιοτελείς, εργαλειακές και πρακτικές δεοντολογίες και έβλεπαν τους εαυτούς τους ως κήρυκες της αρετής, της δικαιοσύνης και των αιώνιων αξιών. Τέτοιοι εμφανίζονταν οι κατά κυριολεξίαν δημόσιοι διανοούμενοι: Από τον Σωκράτη μέχρι τον Τζιορντάνο Μπρούνο και από τον Βίκτωρα Ουγκώ μέχρι τη Ρόζα Λούξεμπουργκ, υπήρχαν πάντα επιφανείς προσωπικότητες που αποφάσιζαν να εντάξουν τη σκέψη και τη συμπεριφορά τους στο πλαίσιο μιας αμετακίνητης κοινωνικοπολιτικής ηθικής. Και αν ακόμα δεν ήσαν το άλας της γης, οι άνθρωποι αυτοί αναδεικνύονταν στο άλας της ιστορίας. Και γι' αυτό ακριβώς λειτουργούσαν καθαρτικά: με τον λόγο τους αλλά και με το εγκόσμιο παράδειγμά τους εγκαλούσαν τους συνομιλητές και ακροατές τους σε στάσεις που μπορούσαν να συνδυάζουν μια σειρά από ηθικές αφετηριακές πεποιθήσεις με τη δύναμη του λόγου.

Αλλά για να το κάνουν αυτό, οι διανοούμενοι έπρεπε να θέσουν τα απαγορευμένα ερωτήματα που δεν έθεταν οι άλλοι. Έπρεπε να είναι πάντα αποφασισμένοι να «λένε την αλήθεια στην εξουσία», σύμφωνα με τη ρήση του Έντουαρντ Σάϊντ, του κατ' εξοχήν παλαιστίνιου διανοουμένου της εποχής μας. Έπρεπε να επιλέγουν με επιμέλεια και ευσυνειδησία τις πραγματολογικές θεμελιώσεις των αποφάνσεών τους. Έπρεπε να αναπτύσσουν τους συλλογισμούς τους μέχρι το τέλος. Και έπρεπε να καταλήγουν σε θέσεις σταθερές, καθαρές, ριζικές και ανυποχώρητες, τόσο λογικά όσο και ηθικά. Και όσοι τα κατάφερναν, είτε ως νικητές είτε ως ηττημένοι, άφηναν τα ανεξίτηλα ίχνη τους όχι μόνο στην ιστορία των ιδεών αλλά και στην ιστορία των ανθρώπων.

Η απομάγευση της πολιτικής

Το πάντα επίκαιρο ερώτημα του Μπεντά είναι λοιπόν το ερώτημα γιατί η λειτουργία αυτή των διανοουμένων φαίνεται αν όχι να έχει εξαφανισθεί, τουλάχιστον να έχει απομειωθεί. Η πρώτη απάντηση είναι αυτόδηλη: προφανώς, μετά την κατάρρευση του κομμουνισμού και την αύξουσα αναξιοπιστία των σοσιαλιστικών επαγγελιών οι ιδεολογικές βάσεις για μια

ριζική ηθική στάση υπονομεύθηκαν. Στις μέρες μας, τα διάφορα κοινωνικά «κακά», οι αδικίες, οι παραλογοισμοί και οι αθλιότητες που χαρακτηρίζουν τον υπερανεπτυγμένο κόσμο μας δεν μπορούν πια να καταγγεληθούν πειστικά στο όνομα μιας άλλης υπαλλακτικής κοινωνικής μορφής ή μιας άλλης εναλλακτικής εξουσίας. Η απομάγευση της πολιτικής είχε ως άμεσο αποτέλεσμα την απομάγευση της κριτικής σκέψης. Στο μέτρο λοιπόν που δεν μπορούν ή δεν τολμούν να προτείνουν τίποτε το συγκεκριμένο, οι διανοούμενοι επιλέγουν συχνά να σιωπούν. Και επομένως να απέχουν από τα τεκταινόμενα που εκφεύγουν από τον κύκλο της δράσης τους και της επιρροής τους.

Και αν ακόμα όμως η ερμηνεία αυτή εμπεριέχει αλήθειες είναι οπωσδήποτε ανεπαρκής. Το γεγονός π.χ. ότι όλοι οι σκεπτόμενοι άνθρωποι δεν έχουν ξεσηκωθεί εν χορώ όχι μόνον για να «αποδοκιμάσουν» τις θηριωδίες του ολοκληρωτικού καθεστώτος του Αριέλ Σαρόν αλλά ακόμα και για να προτάξουν τα στήθη τους για να προφυλάξουν τη δικαιοσύνη δεν θα πρέπει να διαλάθει της προσοχής. Ούτε μπορούμε να ξεχνάμε ότι η παμπηφία σχεδόν των ευρωπαίων διανοουμένων είτε είχε αποδεχθεί ασμένως είτε είχε χειροκροτήσει ανεπιφύλακτα τους εκ του ασφαλούς βομβαρδισμούς αμάχων στη Γιουγκοσλαβία, στο Ιράκ ή στο Αφγανιστάν. Δεν είναι τυχαίο ότι η μοναδική φορά όπου η δυτική διανοήση βρέθηκε να ομιλεί ομόθυμα και ομόφωνα ήταν όταν έγινε το αποτρόπαιο χτύπημα στις 11 Σεπτεμβρίου. Όταν όμως τα ηθικοπολιτικά διακυβεύματα είναι πιο περίπλοκα, η σημερινή διανοήση τείνει να οχυρώνεται πίσω από την ανέξοδη λεξιλαγνεία της.

Η πλειοψηφία των τόσο ευαίσθητων σε ό,τι αφορά τα «ανθρώπινα δικαιώματα» ειδικευμένων στοχαστών επιδίδεται συστηματικά σε ακριβοδίκαιες ασκήσεις επί της αμμοδόχου των εννοιών. Η δημόσια συζήτηση επικεντρώνεται σε νομιναλιστικά ερωτήματα όπως π.χ. εάν τα τρομερά και αποκρουστικά γεγονότα της Παλαιστίνης εντάσσονται ή όχι στις εξ ορισμού αμφίσημες κατηγορίες της «τρομοκρατίας», της «γενοκτονίας» και των «εγκλημάτων κατά της ανθρωπότητας». Κατηγορίες που όπως ξέρουμε όλοι χρησιμοποιούνται αφειδώς από τον λόγο της εξουσίας. Έτσι, μόνο ένα συμπέρασμα είναι δυνατόν να αντληθεί από τους αυτόκλητους Ποντίφικες: η ανώδυνη και αυτονόητη ανθρωπιστική παραίνεση *paax nobiscum*, ειρήνη υμίν.

Ένα «ανοικτό» ερώτημα

Το ερώτημα περί της «προδοσίας των διανοουμένων» παραμένει λοιπόν ανοικτό. Όμως, η παρατηρούμενη άμβλυνση της ανυποχώρητης και έμπρακτης αναζήτησης του ριζικά έλλογου, του ριζικά δίκαιου και του ριζικά αληθούς δεν μπορεί να παραπέμψει σε ατομικές ηθικές ελλείψεις, αλλά πρέπει να συναρτάται με τη βαθμιαία μετατόπιση του κοινωνικού ρόλου των επίδοξων διανοουμένων. Η ολίσθηση των στάσεων απορρέει από τη μεταλλαγή των κοινωνικών συνθηκών που οριοθετούν την ειδικευμένη παραγωγή του διανοούμενου λόγου. Θα αναφερθώ σε δύο και μόνο σημεία.

Πρώτον, είναι γεγονός ότι, σε όλον τον δυτικό κόσμο, η μεγάλη μάζα των διανοουμένων είναι πλέον σε μεγάλο βαθμό εξαρτημένη από το κεφάλαιο ή από την εξουσία. Τα Πανεπιστήμια που ανέκαθεν υπήρξαν τα άδυτα της ελεύθερης κριτικής σκέψης έχουν από καιρό πάψει να εκτρέφουν ανεξάρτητες ηθικές προσωπικότητες. Ενταγμένοι στο καθολικά ανταγωνιστικό σύστημα και αμειβόμενοι γλίσχρα, οι εργάτες της διανόησης πιέζονται να αναζητήσουν πρόσθετα εισοδήματα. Οι μηχανισμοί είναι γνωστοί. Η εύνοια, η συμμετοχή σε «ερευνητικά προγράμματα» που συνδέονται με την παραγωγή, η παροχή υπηρεσιών με την ιδιότητα του συμβούλου, του τεχνοκράτη, του εμπειρογνώμονα ή ακόμα και του γκουρού κατέστησαν τη διανόηση «επάγγελμα».

Στην κοινωνία της γνώσης, ο περί γνώσης λόγος είναι λοιπόν το νέο μάννα εξ ουρανού. Και στο πλαίσιο αυτό, η στρατευμένη αναζήτηση της αλήθειας αντικαθίσταται από τη στρατευμένη αναζήτηση ατομικών ωφελειών. Με αποτέλεσμα, ο λόγος των διανοουμένων να απευθύνεται όλο και περισσότερο σε επίδοξους πελάτες και όλο και λιγότερο σε ένα ευρύ σώμα αποδεκτών των ηθικοπολιτικών τους μηνυμάτων. Ο ειδικευμένος λόγος της γνώσης αποτελεί ένα ακόμα ανταλλάξιμο προϊόν σε μίαν ανταλλακτική κοινωνία.

Το τηλεοπτικό παιχνίδι

Αλλά δεν είναι μόνο αυτό. Μια δεύτερη και αποφασιστικότερη παράμετρος εντοπίζεται στη ραγδαία μεταβολή στους όρους της κοινωνικής επικοινωνίας. Πράγματι, στην εποχή των ΜΜΕ, η δύναμη της εικόνας δεν υποκαθιστά μόνον τη δύναμη του λόγου, αλλά μεταλλάσσει επίσης ριζικά και τους όρους της εκφοράς του. Δεν είναι τυχαίο ότι ο λόγος της τηλεόρασης, και κατ' επέκτασιν και του Τύπου, γίνεται ολοένα και πιο σύντομος, συνθηματολογικός, εικονογραφικός, ελλειπτικός και εν τέλει παιδαριώδης. Σε τέτοια πλαίσια λοιπόν, οι κατ' επάγγελμα διανοούμενοι που κάποτε σεμνύνονταν για τη δύναμη της γραφίδας τους ή ακόμα

και για την καταπελτώδη ρητορική τους δεινότητα παίζουν εν ου παικτοίς. Τα συγκριτικά τους πλεονεκτήματα χάνουν την εμβέλειά τους μπροστά στους επαγγελματίες της τηλεπικοινωνίας που έχουν ασκηθεί στους κανόνες του νέου παιχνιδιού.

Για το «γενικό» κοινό ο συγκροτημένος και αυτοανακυκλούμενος λόγος του επεξεργασμένου επιχειρήματος αποπνέει πλέον μόνον πλήξη. Ούτε ο Νόαμ Τσόμσκι ούτε ο Πιερ Μπουρντιέ μπόρεσαν ποτέ να αποκτήσουν ακροαματικότητα αντίστοιχη με εκείνη που μόλις πριν από μια γενιά είχαν ο Ζαν Πωλ Σαρτρ ή ο Μπέρτραντ Ράσελ. Υπό τις παρούσες συνθήκες λοιπόν, ο παραδοσιακά ανεξάρτητος κριτικός διανοούμενος απευθύνεται κυρίως στους ήδη μνημένους και πεπεισμένους. Στην εποχή της γνώσης, η εκφορά του ανυποχώρητου λόγου της στρατευμένης γνώσης δεν εμφανίζει μεγαλύτερη αλλά μικρότερη ακροαματικότητα από πριν.

Με αυτή την έννοια, δεν είναι πια οι διανοούμενοι που διαμεσολαβούν ανάμεσα στον κόσμο των γεγονότων και στον κόσμο των ιδεών και των αξιών, ανάμεσα στην πολιτική και στην ηθική. Ο ρόλος αυτός αναλαμβάνεται πλέον, σχεδόν κατ' αποκλειστικότητα, από τη νέα κοινωνική κατηγορία των κατασκευαστών της κοινής γνώμης. Η ιδεολογική πειθώ περνάει πια στα χέρια νέων επαγγελματικών κατηγοριών που είναι εξ ορισμού εξαρτημένες από τις επιχειρήσεις στις οποίες απασχολούνται.

Όντας λοιπόν μέσα στο σύστημα εξουσίας, τα ΜΜΕ τείνουν να υποθάλλουν πάση θυσία τη συντήρηση μιας κοινής γνώμης που αποδέχεται την «πραγματικότητα» ως μόνη δυνατή κοινωνική ρύθμιση. Γι' αυτό ακριβώς και η κριτική είναι πάντα επιλεκτική και προσανατολισμένη: για να μην αποξενώσει την πελατεία της, το επικοινωνιακό κατεστημένο οφείλει να αποφεύγει να ενοχλήσει, να ξενίσει ή να προβληματίσει. Απέχει συνεπώς συστηματικά από το να παρεμβαίνει με τους ριζικούς τρόπους που συνόψιζαν μέχρι τώρα το εσωτερικευμένο και ηθικά ανατρεπτικό «χρέος» των διανοουμένων.

Ο λόγος ενάντια στην εικόνα

Είναι λοιπόν σαφές ότι το να μιλάει κανείς για προδοσία των διανοουμένων αποτελεί αναστροφή των σχέσεων αίτιου και αιτιατού. Οι επαγγελματίες διανοούμενοι προσαρμόζονται απλώς εν σώματι στις περιστάσεις. Όλο και περισσότερο, ακόμα και οι συνεπέστεροι ανάμεσά τους τείνουν είτε να κλείνονται στους γυάλινους πύργους τους είτε να

συνεχίζουν έναν αγώνα που φαίνεται ολοένα και πιο δύσκολο να αποφέρει καρπούς. Η κοινωνία μας δηλώνει με αυτή την έννοια σιωπηρά ότι δεν χρειάζεται πια τους κριτικούς διανοουμένους. Ήδη με το «τέλος των ουτοπιών», ο ρόλος τους απομειώθηκε. Επιπλέον, ο αγώνας του λόγου ενάντια στην εικόνα είναι άνισος και ίσως χαμένος από χέρι. Παραμένουν βέβαια εκείνοι που εμμένουν στις απόψεις και στις αρχές τους. Και αυτοί όμως πιέζονται να αντιληφθούν ότι η στρατευμένη διάνοηση μοιάζει όλο και πιο περιττή. Όπως συνέβαινε και στον Μεσαίωνα οι κατά κυριολεξίαν «διανοούμενοι» δρουν σαν τους καλόγερους που ήταν κλεισμένοι πίσω από τα τείχη των μοναστηριών. Το έργο τους και η δράση τους παραπέμπει σε ένα απώτερο μέλλον, στο οποίο απευθύνονται, δίχως αυταπάτες και δίχως ελπίδα. Έτσι όμως αναστρέφεται εξ αντικειμένου ο ρόλος που τους είχε καταστήσει το άλας της ιστορίας: τη δύναμη που απέρρευε από το εσωτερικευμένο χρέος να παρεμβαίνουν ενεργά στο εδώ και στο σήμερα.

* Ο κ. Κωνσταντίνος Τσουκαλάς είναι καθηγητής της Κοινωνιολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Δημοσιευμένο στις 14 Απριλίου 2002 στο Βήμα